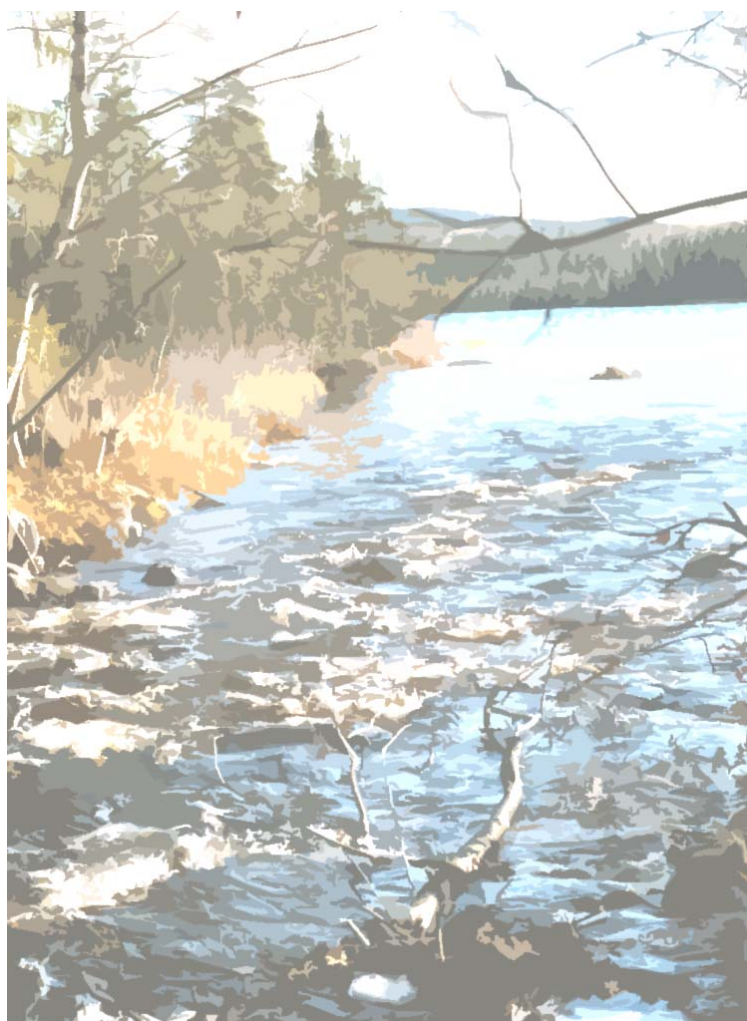

ARKEOLOGI I NORR 10

ARKEOLOGI I NORR 10

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för arkeologi
och samiska studier

UMEÅ UNIVERSITY
Department of Archaeology
and Sámi Studies

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet

Omslagsbild:

Utlopp i sjö - där världar och resurser möttes.

Utgivare och distribution:

Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå universitet
SE-901 87 Umeå, Sverige

Redaktör:

Per H. Ramqvist
epost: per.ramqvist@arke.umu.se

Grafisk form, lay-out och omslag:

Per H. Ramqvist

Engelsk språkgranskning (ej Bergman och Loeffler):

Sees-editing Ltd, UK.

ISSN 0284-558x

Tryck:

Orginal, Umeå

2007

Innehåll

<i>Per H. Ramqvist</i>	
Förord	v
<i>Ingela Bergman</i> Vessels and kettles. Socio-economic implications of the cessation of asbestos pottery in Northern Sweden	1
<i>Mirja Miettinen</i> Fynd av senneolitisk asbestkeramik i Sydösterbotten	17
<i>Asgeir Svestad</i> ”Folk er vanligvis ikke særlig villige til å snakke om de døde”. Synspunkter på materialitet og samisk gravskikk	41
<i>Anders Huggert</i> Fem vapenbilder och dessutom en heraldisk örn i Mörträsk-fyndet	77
<i>Berit Andersson & Erik Sandén</i> En boplatzvall från äldre järnålder i Torrböle, Nordmaling sn, Västerbotten	93
<i>Lennart Klang</i> Fattenborg som fornlämningsmiljö och forskningsobjekt	105
<i>David Loeffler</i> Archaeological surveys - a few reflections. As exemplified by features and finds from Lake Hångstaörn, Medelpad	137
<i>Per H. Ramqvist</i> Fem Norrland. Om norrländska regioner och deras interaktion	153

En boplatsvall från äldre järnålder i Torrböle, Nordmaling sn, Västerbotten

Berit Andersson & Erik Sandén

English summary

Surveys conducted as part of the "Skog & Historia" project have discovered many remains from prehistoric and historic times in Västerbotten. One puzzling find is located in the parish of Nordmaling (where two small excavations were undertaken in 2002 and 2003), which proved to be the remains of a small house or hut with quartz flakes, asbestos-tempered pottery and slag from iron forging. Pottery-type and ¹⁴C datings indicate that it originates from the last century BC. This is the oldest known iron working site in Västerbotten, and the only known remains of a building from the early Iron Age. Hopefully the knowledge acquired regarding the building and its surroundings will lead to more finds that will increase our knowledge of the early Iron Age in Northern Sweden.

Berit Andersson, Skog och Historia, Västerbottens Länsmuseum, Gammlia, Box 3183, SE- 903 04 Umeå, Sweden. berit.andersson@vbm.se

Erik Sandén, Skog och Historia, Västerbottens Länsmuseum, Gammlia, Box 3183, SE- 903 04 Umeå, Sweden. erik.sanden@vbm.se

Inledning

Inom projektet Skog & Historia registreras en mängd olika lämningar, både fornlämningar och kulturlämningar. Det händer även att det påträffas lämningar som är mycket svårförklarade. En sådan lämning registrerades 2001 och har erhållit raä nr 648:1, Nordmaling sn, S Västerbotten. Lämningen utgörs av en rektangulär försänkning i markytan 7 x 4 meter stor med enstaka skärvstenar i mitten. Vid provstick framkommer rikligt med blekjord i lämningen. Inom lokalen finns ytterligare minst en liknande försänkning.

Inom projektet Skog & Historia har vi haft ekonomisk möjlighet att göra mindre arkeologiska undersökningar av enstaka objekt där en grävning skulle kunna bidra till tolkningen av lämningen. Vid undersökningen 2002 deltog anvisade inventerare från Nordmaling. Då påträffades slagg från järnsmide och mycket små kvartsavslag samt skörbrända stenar i anläggningens centrum. Däremot gav undersökningen

Berit Andersson (f. 1959) har skrivit en lic. uppsats om mesolitiska boplatser i Norrland. Har i huvudsak arbetat med utgrävningar och inventeringar i Norrland och arbetar sedan några år på Västerbottens museum inom projektet Skog & Historia.

Erik Sandén (f. 1962) är doktorand vid Umeå universitet med inriktning på sten- och bronsålder i Norrland. Har i huvudsak arbetat med utgrävningar och inventeringar i Norrland och arbetar sedan några år på Västerbottens museum inom projektet Skog & Historia

ingen datering. Som tidigast kan anläggningen vara anlagd under järnåldern, men dess främre gräns är svår att avgöra. Det kraftiga blekjordskiktet talar dock emot en datering till sen tid (Andersson 2002). Eftersom anläggningar av detta slag inte kopplats till järnhantering tidigare var det viktigt att anläggningen daterades för att öka kunskapen kring tidig järnhantering i Övre Norrland.

Undersökningen 2003 genomfördes i anslutning till Västerbottens museums kommundagar i Nordmaling, under en helg i september av författarna med hjälp av sex frivilliga boende i Nordmalings kommun (Sandén 2003).

Fig. 1. Nordmalings kommun i Västerbottens län.

Platsen ligger nordöst om Torrböle norr om Svarttjärn på ca 85 meter över dagens havsnivå. I väster är mindre berg och i öster består marken i huvudsak av sandiga sediment.

Den omgivande fornlämningsmiljön

Området kring Torrböle är rikt på fornlämningar. Många av dem har hittats inom projektet Skog & Historia. En sedan tidigare känd lokal är ett gravfält bestående av ca 10 stensättningar som ligger ca 1,5 km från undersökningsplatsen. Gravfältet är beläget på hällmark på SV sluttning av berget mot byn. Dateringen är osäker, men det rör sig troligen om ett järnåldersgravfält.

Vid Laxforsen, ca 2,5 km söder om undersökningsplatsen ligger en hällristningslokal på en klippa vid forsacken. Platsen upptäcktes 1998 i projektet Skog & Historia. Ristningarna har behandlats i en seminarieuppsats från Institutionen för arkeologi och samiska studier

Fig. 2. Nordmalings kommun med räa 648 markerad med en grå punkt vid Öreälven.

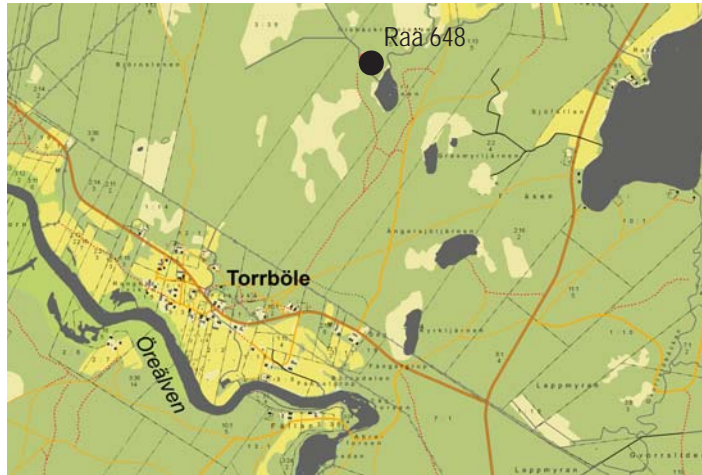

Fig. 3. Översiktskarta med Torrböle by, Öreälven samt lokalen Raä 648 i Nordmaling sn markerad med en svart punkt.

och Josephson Hesse (1999:61) föreslår där en datering som ligger mellan 1000 f. Kr. och Kr. f.

På sandmarkerna mellan undersökningsplatsen och Öreälven har flera kokgropar registrerats i projektet Skog & Historia. Dessa kokgropar ligger ofta i sandmark invid en tjärn eller myr nära hällmark. Kokgroparna är avlånga och liknar kokgropar som undersökts utanför Umeå, utanför Skellefteå och i Tåme. Dessa kokgropar har daterats till vikingatid och tidig medeltid (Andersson 2003:45).

Förutom dessa finns det även ett flertal lämningar från stenåldern i form av boplatser utan synlig anläggning och en lokal med två boplatsvallar. Mellan den undersökta lämningen och Öreälven ligger även fyra fångstgropar. Fångstgropar har daterats från stenålder fram till historisk tid. Majoriteten av dateringarna ligger dock under järnåldern (jfr Ramqvist i denna volym).

I området finns som synes flera spännande lokaler med lämningar från bronsålder eller järnålder som kan vara samtida med den undersökta lokalen eller representera tiden strax innan eller efter. Tillammans utgör lämningarna en mycket intressant fornlämningsmiljö.

Boplatsvallen i Torrböle

Den delundersökta lämningen utgörs av en rektangulär boplatsvall, 7 x 4 m (VNV-OSO), med en plan och försänkt botten, intill 0,2 m djup. Vid provstick i botten framkom rikligt med blekjord och i mitten iaktogs enstaka skärvstenar.

Vid undersökningen noterades ett 8 - 10 cm tjockt blekjordslager. I schaktets mitt påträffades en skärvstenskoncentration ca 0,8 meter i diameter bestående av ett fåtal större stenar 0,2 - 0,4 meter stora samt mindre skärvstenar. I anslutning till stenarna var ett rödbränt område. Väster om skärvstenskoncentrationen framkom 34 små kvartsavslag samt ett svart slaggliknande material. Inget säkert kol för ¹⁴C-analys påträffades vid undersökningen 2002. I den längsgående profilen kunde ingen tydlig vall iaktas, i profilens norra del är en rotvälta vilken påverkar formen. I anslutning till skärvstenskoncentrationen förekom områden med mörkröd skenhälla i den längsgående profilen. Det svarta, slaggliknande materialet bedömdes av Gabriel Runeby vara rester från någon del i smidesprocessen. Materialet insändes till geoarkeologiska laboratoriet (GAL) i Uppsala för okulär analys. Enligt denna kan samtliga stycken av det analyserade materialet relateras till järnhantering och utgör rester från smidesprocessen i form av delar av en smidesskälla (bottenskölla).

Kvarts

Sammanlagt hittades 128 mycket små avslag av kvarts vid undersökningen 2003 (fig. 4a-b). Dessutom har två kvartsföremål registrerats som möjliga stötkantkärnor. Inga redskap registrerades. Att kvartsavslagen var mycket små visas också av att så många som 116 hittades som sällfynd. De totalt 130 kvartsavslagen hade en genomsnittsvikt på mindre än 1 g. Den största koncentrationen av kvarts var i mitten av golvytan av anläggningen. En mindre ansamling fanns även utanför anläggningen.

Avslag av kvarts kopplas i allmänhet till tillverkning av kvartsredskap. Här är avslagen mycket små och kan mer karakteriseras som splinter. Kvartsen är av dålig kvalitet för redskap och variationen på avslagen är för liten för att representera hela processen i redskapstillverkningen. En tolkningsmöjlighet är att redskapstillverkning skett på platsen och att markytan städats. Resultatet blir då att endast små kvartsbitar blir

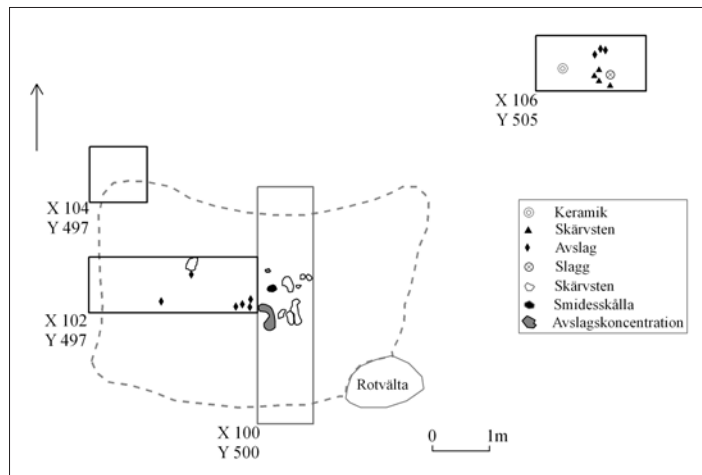

Fig. 4a. Spridningen av olika fyndtyper i den delundersökta boplatzvalLEN i Torrböle, raä 648, Nordmaling sn.

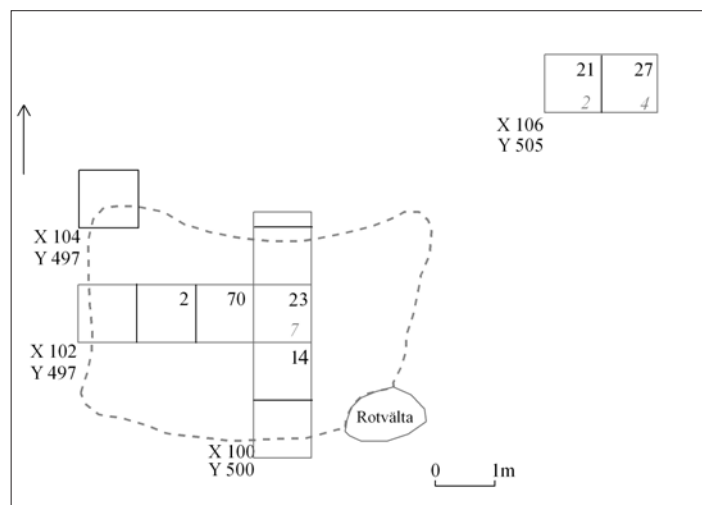

Fig. 4b. Spridningen av antal kvartsfragment (överst till höger i varje ruta) och antalet slaggfragment (nederst till höger i varje ruta), i den delundersökta boplatzvalLEN i Torrböle, raä 648, Nordmaling sn.

kvar medan resten av avfallet deponeras någon annanstans. En annan tolkning kan vara att kvartsen använts till något annat än redskap, t. ex. eldslagning.

För att testa idén om eldslagning genomfördes ett enkelt experiment. En bit fnöske hölls mot en kvartsbit av sämre kvalitet. Ett eldstål slogs mot kvartsbiten upprepade gånger. Experimentet avslutades när fnösket började glöda. Hela tiden producerades fullgoda gnistor. Efteråt samlades alla splitter och avslag som lossnat från kvartsbiten in. Sammanlagt tillvaratogs sex små avslag med en sammanlagd vikt på ca fyra gram.

Efter experimentet studerades kvartsbiten som använts. Det visade sig att där eldstålet slagits mot biten uppstod en kant med krossspår inte olik de krossspår som finns i ändarna på stötkantkärnor. Om tolkningen av kvartsen i undersökningen är att den härrör från eldslagning kan de bitar som klassats som delar av stötkantkärnor vara delar av eldslagningsstenar med spår efter slagen med eldstål. Efter experimentet framstår eldslagning som en trolig förklaring till kvartsförekomsten på platsen.

Slagg och järnfragment

Slaggen som påträffades vid undersökningen 2002 låg i mitten av golvytan i anläggningen. Fynden av slagg och järnfragment vid undersökningen 2003 gjordes endast utanför anläggningen (fig. 4a-b). Där hittades tre järnfragment med en sammanlagd vikt på 26 gram och tre slaggstycken med en vikt på 34 gram. Den största slaggbiten är 4,5 x 3,2 cm och 2 cm tjock.

Den lilla mängden slagg och bedömningen av slaggen från undersökningen 2002 som smidesslagg gör det sannolikt att även slaggen och järnfragmentet från 2003 års undersökning härrör från smidesprocessen.

Keramik

En keramikskärva hittades som sällfynd i en ruta NO om boplatsvallen (fig. 4a). Skärvan är 2,7 cm lång och 2,4 cm bred (fig. 5). Godsets tjocklek är 4 mm och i brottytorna är asbestfibrer synliga. På skärvans insida är svaga parallella avtryck som kan härröra från årsringar från en träform som kärlet byggts upp kring. På skärvans utsida är det

Fig. 5. Fynd nr 28. Keramik från rut X106/Y506 (jfr fig. 4a).

ornamentik i form av två parallella pricklinjer. Dessa ligger ca 3 mm från varandra och består av små grunda märken i leran. Det går 6 prickar på 10 mm. Ornamentiken kan vara gjord med kamstämpel. Avtrycken på insidan och linjerna på utsidan har samma riktning. I Norge kallas denna typ av keramik för Kjelmoøy-keramik och i Finland för Säräisniemi-2.

Birgitta Hulthén (1991:17ff) delar in den Skandinaviska asbestkeramiken i två grupper baserat på mängden asbest i leran. *Asbestkeramik* innehåller 40-65% asbest, medan *asbestgods* innehåller upp till 90% asbest. Kärnen av asbestgods har oftast tunnare väggar än asbestkeramiken; 4,5 mm i genomsnitt mot 7,5 mm för asbestkeramik.

Det är svårt att avgöra mängden asbest i leran utifrån en okulär besiktning. Troligtvis är asbesthalten i fragmentet mindre än 90%. Skärvan är dock tunn (4 mm) och har ornamentik som förekommer på asbestgods, varför den kommer att betecknas som asbestgods.

Kronologi

Lars Forsberg (2001:139) har sammanställt daterat asbestgods från Nordsverige, Nordnorge och Finland. Där har 38 kalibrerade dateringar av keramik presenterats individuellt i ett diagram. Dateringarna presenteras som ett streck på en tidsskala där strecket fyller hela dateringens intervall. Här presenteras en sammanställning av detta diagram (fig. 6) där man räknat samman antalet dateringar vars intervall sträcker sig över markeringen för varje århundrade. Typer som endast förekommer i Finland eller Norge har tagits bort från sammanställningen (23 dateringar används i denna sammanställning).

I figur 6 ser man att dateringarna av asbestgods stäcker sig mellan 1600 f. Kr. och 400 e. Kr. Det är endast enstaka dateringar kring yttervärdena. Den största koncentrationen ligger mellan 300 f. Kr. och Kr. f. Sannolikheten är störst att dateringen av skärvan från Torrböle ligger mellan 300 f. Kr. och Kr. f. Vid undersökningen 2003 påträffades kol i anslutning till keramikskärvan. Detta har ^{14}C -daterats till 160 - 40 f. Kr. (kal).

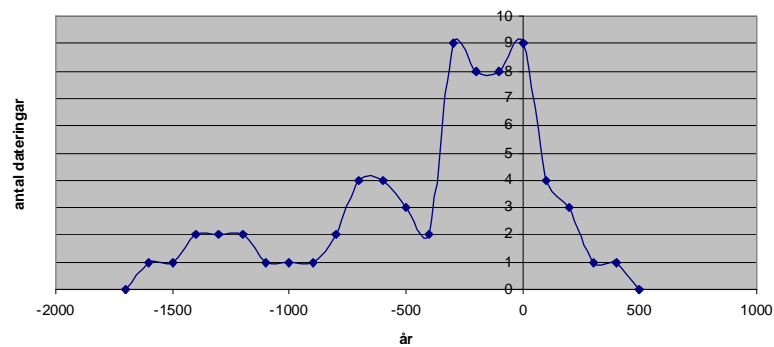

Fig. 6. ^{14}C -dateringar av asbestgods.

Funktion

Birgitta Hulthén (1991:34) anser att asbestgods har använts vid järnframställning. Kärnen har då använts som ugn vid smältning av t ex myrmalm. Den stora mängden asbest är en förutsättning för att kärnen inte skall smälta vid den höga temperatur som krävs. Det har också hittats skärivor av asbestgods med fastsmält slag i bland annat Arvidsjaur och Vilhelmina.

Forsberg har gjort en genomgång av Råingetboplatserna som ligger vid Ångermanälven. Där ser han en omfattande spridning av asbestgods på en boplatz. Detta skulle enligt Hulthéns resonemang indikera en omfattande järnproduktion. Forsberg anser att övriga fynd på platsen inte stöder tolkningen av en så omfattande produktion, även om det finns andra indikationer på metallhantverk på platsen. Han anser att ”asbestkeramiken måste ha haft flera olika funktioner samtidigt. Den materiella kulturen har inte bara en praktisk funktion, utan också en mening som metafor för sociala, religiösa och ideologiska förhållanden i samhället” (Forsberg 2001:149).

Keramiken vid Torrböle innehåller troligen för lite asbest för att kunna fungera som en ugn för järnframställning. Trots det har vi ett tydligt rumsligt samband mellan keramiken och järnhantering i form av smide. Möjligen kan den ha fungerat som ässa vid smide som inte kräver lika hög temperatur som järnframställning.

Evert Baudou anser att asbestgodset och asbestkeramiken skiljer sig mycket från den sydsandinaviska brons- och järnålderskeramiken ”...både till form, ornering, framställningsteknik och användning” (Baudou, 1992:111). Den sydliga gränsen för asbestgodsets spridning utgör enligt Baudou en gräns som finns kvar genom järnåldern och in i historisk tid. I historisk tid har den varit gränsen mellan samer och nordbor. Baudou ställer hypotesen ”att gränsen har en etnisk innebörd och skiljer samernas förfäder från de germanska nordbornas förfäder. De nutida begreppen "samer" och "svenskar" kan man inte använda. De har en etnisk innebörd som inte gällde under den äldre metallåldern” (Baudou 1992:111f).

Den norske arkeologen Bjørnar Olsen anser att uppkomsten av denna typ av keramik kan ha sin upprinnelse i ökad kontakt med metallproducerande samhällen i öster. Då de yttre kontakterna ökar uppstår ett behov av att etablera en gemensam identitet som skiljer ”oss” från

”dom andra”. Här får keramiken en viktig roll som identitetsskapare. ”På makronivå kan den utstrakte samhandlingen med utenforliggende samfunn ha vært viktig for etableringen av en felles identitet blant fangstsamfunnene i nordre Fennoskandia, og flere arkeologer mener i dag at tilkomsten av samisk etnisitet var utkommet av denne prosessen” (Olsen 1994:133)

Diskussion

Den aktivitet som tydligast syns i fyndmaterialet är järnsmide i form av smidesslagg och järnfragment. Keramiken i form av asbestgods tolkas av Birgitta Hulthén som en form av portabel ässja eller ugn för järnframställning. Avsaknaden av kol i lämningen kan kanske förklaras av att kärlet använts just som smidesässja. Tolkningen av kvartsen som rester av eldslagning passar också in i arbetet med smide. Inga övriga fynd som påvisar typisk boplats eller andra aktiviteter finns.

Det enda föremålet som låter sig dateras typologiskt är skärvan av asbestgods (fig. 5). Sannolikt ligger den någonstans mellan 300 f. Kr. och Kr. f. Asbestgods har i enstaka fall daterats så långt tillbaka i tiden som 1500 f. Kr. Det tydliga sambandet med järnhantering på platsen stärker en datering till järnålder.

Fynden som pekar mot smide ligger väl samlade rumsligt både inne i anläggningen och utanför. Det är både fler fynd och tätare koncentrationer av avslag och slagg/järnfragment inne i anläggningen än utanför. Detta kan man tolka som att fynden inne i anläggningen direkt speglar aktiviteterna där, medan fynden utanför anläggningen visar resultatet av städning.

Förekomsten av slagen kvarts brukar i allmänhet kopplas till sten- och bronsålder. På senare tid har man i Ångermanland funnit slagen kvarts på nivåer över havet som är yngre än bronsålder. I dessa fall är ofta kvartsen av dålig kvalitet och slagen med sämre teknik än man vanligen ser från stenåldern (Lindqvist 1992:118). Sammantaget pekar allt fyndmaterial mot en datering till äldre järnåldern. ¹⁴C-dateringen gav ett intervall mellan 160-40 f. Kr., vilket väl stämmer överens med fyndmaterialet. Det ser ut som det rör sig om ett relativt kort utnyttjande av platsen som sedan fått ligga ostörd fram till 2002 då första undersökningen genomfördes.

Den lilla undersökningen i Torrböle, i och vid den hittills första boplatsvallen från järnåldern i Västerbotten, har lett till att många nya frågor kan formuleras kring den äldsta järnåldern i södra Västerbotten. Det gäller bl. a. näringsfångets art och inriktning; regionala kopplingar och samband; smidesverksamhetens kopplingar till den asbestmagrade keramiken samt inte minst frågan om den etniska tillhörigheten av boplatser som den i Torrböle. I Norrbotten finns liknande lämningar vid bl. a. Rosvik (raä 90, Nederluleå sn) som registrerats vid fornminnesinventeringen 1987 (muntl. Gunilla Edbom). Dessa ligger ca 20 meter över havet och bör ha varit mera kustnära, förutsatt att de har en liknande datering som lämningen i Torrböle.

Förhoppningsvis kommer vi att hitta ytterligare liknande lämningar av samma typ inom en snar framtid och därmed få en ökad kunskap om järnålderns bebyggelse i kustlandet i Övre Norrland.

Referenser

- Andersson, Berit 2002. *Arkeologisk undersökning av Raä 648:1 Nordmaling sn och kn, Västerbottens län*. Opublicerad rapport, Västerbottens museum. Umeå.
- Andersson, Berit 2003. *Rapport arkeologiska slutundersökningar av RAÄ 18 och 264 Bureå sn och RAÄ 630, 631 och 632 Skellefteå sn, Skellefteå kn, Västerbottens län, föranledda av ny E4, delen Yttervik - Tjärn samt ny avfart Skelleftehamn*. Opublicerad rapport, Västerbottens museum.
- Baudou, Evert 1992. *Norrlands forntid - ett historiskt perspektiv*. Viken.
- Forsberg, Lars 2001. Keramiken från Rångtlokaler. Mångfald i tid och formspråk. *Tidspråk. Forntidsvärld och gränslöst kulturarv*, sid. 129-150 Härnösand.
- Grandin, L 2003. Okulär bedömning av slagg. RAÄ 684:1 Nordmalings sn, Västerbottens län. Geoarkeologiskt Laboratorium. Analysrapport nummer 5-2003
- Hulthén, Birgitta 1991. *On Ceramic Ware In Northern Scandinavia During the Neolithic, Bronze and Early Iron Age*. Archaeology and Environment 8. Umeå.
- Josephson Hesse, Kristina 1999. *Laxforsen. Hällristningar i brytningstid*. CD-uppsats i arkeologi Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå Universitet.
- Lindqvist, Anna-Karin 1992. Nya perspektiv på Ångermanlands järnålder. *Arkeologi nolaslags. Fornlämningar, fynd och forskning i norra Ångermanland*. Skrifter från Örnsköldsviks Museum nr 3:114-120. Örnsköldsvik.
- Olsen, Bjørnar 1994. *Bosetning og samfunn i Finmarks forhistorie*. Oslo.
- Sandén, Erik 2003. *Arkeologisk undersökning av raä 648:1, Nordmaling sn och kn, Västerbottens län*. Opublicerad rapport, Västerbottens Museum. Umeå.